

**BİRİNCİ TÜRKOLJİ QURULTAYDA TERMIN MƏSƏLƏSİ
VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ ÖZLƏŞMƏ****LAMIƏ VAQİFQIZI***

Birinci Beynəlxalq türkoloji qurultayda termin məsələsi mart ayının 2- də Səmədağa Ağamalı Oğlunun sədrliyi ilə keçirilən 8-ci iclasda müzakirə olunmuşdur. Türk dillərində termin məsələsinin ilk dəfə türkdilli xalqların ziyalıları tərəfindən müzakirə olunması, həm də türkdilli xalqların bu sahədə ümumi problemlərinin birgə həll edilməsi, müəyyən bir koordinasiya mərkəzinin yaradılması demək idi. Bir az da irəli getsək deyə bilərik ki, 8-ci iclas terminyaratma sahəsində dönüş nöqtəsi idi. «Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri» adlı məruzə ilə çıxışda bulunan ədəbiyyatçı – tarixçi Artur Simumyagi Ziffeldin fikirləri böyük maraq doğursa da, əsasən elmi-kütləvi, ictimai-siyasi məzmun daşıyırdı. O, çıxışında dilin təkamül yolu ilə inkişafına tərəfdar çıxaraq irq və dil məsələlərinə toxunur. Rus istilasını böyük oktyabrın qələbəsi sayan alim xalqların dil sahəsindəki inkişafının təkamüllə ayaqlaşmayacağını dilə gətirərək xalq maarif komissarlıqlarında yaradılan dövlət terminologiya komissiyalarının işini bəyənərək yeni terminyaratmada xalq kütlələrinin və mütəxəssislərin də bu işə qatılmalarını məsləhət görür. Alim daha sonra qeyd edir ki, türkdilli xalqlar arasında ədəbi dillə münasibətdə şərti olaraq 4 əsas cərəyan mövcuddur: 1. islamçılar; 2. avropapərəstlər; 3. türkçülər və 4. xalqçılar (demokratlar). İslamçılar, keçmişin mühafizəkar bölümüdür ki, onlar türk dilini ərəb və fars sözləri ilə doldurur, köhnə ənənələri qoruyub saxlamaq istəyirlər. Avropapərəstlər (avropaçılar) çağdaş olduqlarından yenilikçidirlər və tərəqqiyə doğru can atırlar. Lakin həddən artıq Avropa mənşəli terminlərə üstünlük verdiklərindən xalq kütlələrindən uzaqlaşırırlar. Türkçülər ya Osman (Türkiyə türkcəsi) dilini bütün türk dillərinə tətbiq etmək, ya da qısa bir müddətdə ümumtürk ədəbi dilini yaradıb tətbiq etməyin tərəfdarlarıdır. Nəhayət demokrat – xalqçılar bütün terminləri öz dillərində axtarır, əgər xalqlarının dilində tapa bilmirlərsə, türk dilinin köklərindən süni şəkildə yeni terminologiyanın yaradılmasını məqbul sayırlar. Bu zaman onlar rus dilində yaradılan «parovoz», «usovershenstvovanie», «razvitie», «samolet» və s. kimi sözlərə istinad etməyi məsləhət görür, türkdilli soyköklərinə yeni şəkildə əlavə etməklə xalq dilinin terminlərini yaratmaq la-

* Lamiyə Vaqif qızı – BDU-nun Türk dili kafedrasının müəllimi.

zım olduğunu israr edirlər. Xalq dili vasitəsilə anatomiya və tibbə dair terminlərin xeyli hissəsini hazır şəkildə qəssab və baxıcıların dilindən, aqranomluq və botanikaya aid əkinçi, bağban və bağçıların dilindən, zoologiyaya dair isə ovçu və balıqçıların dilindən tapmaq olar və s. kimi mülahizə yürüdürlər. Mürəkkəb anlayışları bildirmək üçün isə ədəbi dilin kütləviliyini saxlamaq xatirinə anadilli söz köklərindən (dəmir+yol) nümunədə olduğu şəkildə yeni söz yaratmaq lazımdır. Şübhəsiz, dilə müəyyən alınmalar da daxil ola bilər. Bu zaman sözlər diftonqla başlamamalı, sözdə «ıs (ts)» hərfi olmamalı, ahəng qanunu gözlənilməlidir və s. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, türkdilli xalqlar daxil olduqları qruplar üzrə bir-birindən yeni söz mənimsəsinlər. İkinci mənbə Qərbi Avropa və rus mənşəli sözlərdir ki, burada da vurğunu son hecaya salıb ahəng qanunu tətbiq etməklə mənimsəmək olar. Mübahisəli məsələlərdən biri də qısaltmalardır ki, mən bu tipli terminlərin tərəfdarıyam. Çünki, mövcud dövrdə qısaltmalarsız keçinmək olmaz. Ərəb və fars sözlərinə gəldikdə isə mən bu sözlərə qarşıyam. Mənim fikrimcə, Türk dillərində yalnız dini anlayış bildirən ərəb və fars mənşəli terminləri saxlamaq olar (1, s 183-189). İkinci məruzəçi prof. Bəkir Çobanzadə «Elmi terminologiyanın sistemi barədə» çıxışının nəticələri haqqında məlumat verir. O qeyd edir ki, Avropa xalqlarının elmi terminologiyasına nəzər saldıqda görünür ki, onların vahid elmi şəkildə işlənmiş terminologiyaları vardır. Avropada təhsil alan türk həkimi fransız və ingilis həkimlərinin yazdıqları reseptləri anlayacaq. Əlifbada olduğu kimi elmi terminologiyada da bir söz bir anlam bildirməlidir. Türk dillərinə gəldikdə, leksikonumuzda üç ümumi baza var. Birinci ümumtürk bazasıdır ki, terminologiyanın yaradılmasında xüsusi diqqət yetirilməlidir. İkinci baza, A.Zifelddən fərqli olaraq mən ilahiyyat terminlərini də qəbul edirəm. Bizim dillərimizi yalnız iltisafı və ya ahəngə görə ayırmaq düz deyil. Biz Əlişir Nəvaini və XV-XVI yüzilliklərin Osmanlı klassiklərini ona görə anlayırıq ki, termin-sözlərinin bir hissəsini hamımıza aydın olan ərəb-fars sözləri təşkil edir. Üçüncü baza kimi Avropa mənşəli sözləri qəbul etmək lazımdır. Belə ki, ən saf dillər də alınmalarsız olmur. Beləliklə, təkliflərimə keçirəm: 1. Xalq Maarif Komissarlığı və inzibati orqanların təhdidindən kənar elmi-tərcümə bürosu yaradılsın; 2. Elmi-türkoloji komitə yerlərdəki komitələrin işlərini nizamlayaraq terminoloji plan, məsələ və sözlükləri razılaşdırılmış şəkildə ortaya çıxartsın (1, s. 190-193). Sonra terminologiya məsələləri ilə bağlı prof. B.Çobanzadənin həmməruzəçisi Hənəfi Zeynallı «Türk dillərinin elmi terminologiyasının sistemi barədə» 7 bölmədən ibarət məruzəsilə çıxışa başlayır. Çıxışına tarixi arayışla başlayan natiq qeyd edir ki, türk dillərinin 1917-ci ilədək ciddi şəkildə işlənmiş, elmi anlayışları əhatə edən terminləri olmamışdır. Hər tərcüməçi, hər müəllif öz fikrinə görə anlayışa uyğun termin işlədirdi. Məsələn, «əmək» sözü 5 formada **əmək, zəhmət, çalışma, səy və məsai** şəklində işlədilirdi. Həyatımızın sosial-siyasi və iqtisadi tələbi ilə bağlı biz bir formada ter-

minologiya yaratmalıyıq. Digər tərəfdən, türk dilləri üçün mənbələr təxminən eyni olmalıdır. Yeni terminlər yaranmadan ərəb və fars mənşəli terminləri atmamalı, xalq tərəfindən qəbul edilib anlaşılanları saxlamalı. Ümumdünya mədəniyyətinin ümumi malı olan: - **motor, dinamo, sosializm, trest** və **sindikat** sözlərinin dəyişdirilməsi nə dərəcədə düzgündür? Yaxşı olardı ki, iqtisadi-təsərrüfat terminlərini İngiltərədən, cinayətə dair Fransadan, fəlsəfi Almaniyadan və s. əlaqə ki, həmin sahə terminləri qeyd etdiyimiz ölkələrdə daha çox araşdırılmışdır. Bütün hallarda ərəb və fars terminlərinin işlədilməsi üzərinə qayıtmaq olmaz və s. (1, s.193-199). Sonra B.Çobanzadə və H.Zeynallının ortaqlı məruzəsi ətrafında çıxışlar olur. Krım tatarı H.Odabaş «Türk dillərində terminologiya» adlı məruzəsini tezis şəklində quraraq 15 maddədən ibarət fikir irəli sürür. Dillərin daxili qayda-qanunlarına riayət olunmasını, türk dillərinin ləksikasına xüsusi nəzər yetirilməsini, yeni anlam qazanan, öz sözlərimizlə düzələn mürəkkəb sözləri, zəruri hallarda alınmalardan istifadəni dilə gətirir. O, çıxışında B.Çobanzadə və H.Zeynallını dəstəklədiyini bildirir. Nətiq çıxışında mübahisəli məqamlar da yer almaqdadır. Məsələn, H.Odabaş qeyd edir ki, ərəb mənşəli sözlərə, yalnız ərəb mənşəli şəkilçilər qoşula bilər və s. Qazax ziyalısı Ə.Baytursun qazaxların terminlərini necə qurmalarından, yerli əhalinin bu kimi proseslərə münasibətindən danışıaraq məruzəsini tezis şəklində qurur. Sonrakı məruzəçi, Qazan tatarı Q.Maksudovun çıxışı tatar dilində olduğundan qurultayın stenoqramına düşməmişdir. Sonra H.İbrahimov araşdırılan mövzu ilə bağlı qətnamə hazırlamaq üçün aşağıdakı yoldaşları təklif edir: B.Çobanzadə (sədr), A.Zifeld, H.Zeynallı, H.Odabaş, Ə.Baytursun, M.Geldiyev, Q.Maksudov, Ş.Rahimi, Mahmud Nədim, H.Ayıpov, Q.Sədi (1, s.199-208). Qətnamə aşağıdakı şəkildə qəbul edilir:

1. Qohum türk dillərinin sözlərindən elmi terminologiya yaradarkən digər türk dil qrupu ilə əlaqəni kəsməmək üçün hər sözün müəyyən türkdilli qrupa məxsus olduğunu nəzərə almalı;

2. Anlayışa daha uyğun və əhatə dairəsi daha geniş yayılmış termin-söz bir əsas kimi qəbul edilməlidir;

3. Mövcud qrupda uyğun söz olmadıqda, digər türkdilli qruplardan söz almağa üstünlük verilməlidir;

4. Türk dillərində uyğun söz olmadıqda, türk qrammatika qaydalarına uyğunlaşdırılaraq geniş kütlə tərəfindən mənimsənilmiş ərəb və fars mənşəli terminlər dildə saxlanmalıdır;

5. Terminlərin seçilməsində ümumavropa istiqaməti tutulmalı, türk dilləri üçün ərəb-fars alınmalarını qeyri-mümkün saymalı, bir daha onların üzərinə qayıtmamalı;

6. Ümumavropa sözlərindən yalnız türk artikuliyasının təbiətinə uyğun sözlər kök şəklində qəbul edilməlidir. Qeyri-türk dillərindən qəbul edilmiş terminlərdə səs və hecaların yerini dəyişməklə uyğunlaşdırılmalı, yaxud vaxtilə qəbul edilmiş şəkildə saxlanmalı.

7. Alınma sözlərin sonrakı etimoloji törəmələri türk dillərinin təbiətinə uyğunlaşdırılmalıdır.

8. Məktəblərdə tədris üçün pedaqoji mülahizələrə görə terminlərin tərtibində aşağıdakılar əsas tutulmalıdır:

-Yerli şivələri nəzərdə tutan I pilləli məktəblər üçün;

-Qrup halında II pilləli məktəblər üçün (yeni terminlər əlavə etməklə);

-Ali pilləli məktəblər üçün ümumavropa mənşəli terminləri əlavə etməklə;

9. Geniş xalq kütlələrinin dilinə istinad edən elmi dil (üslub) söz yaradıcılığı qanunları əsasında yeni anlayışlar üçün hamının anlayacağı şəkildə türk mənşəli iki kökdən ibarət mürəkkəb sözlər yaradılmalıdır;

10. Çoxmənalı sözlərdən anlayışa ən yaxın olanı işlətmək lazımdır;

11. Terminlər yaradılarkən süni şəkildə qısaltılmış sözlərə yol verməməli, belə hallar həmin sözlərin kütlələr tərəfindən anlaşılmasına çətinlik yaradır;

12. Hər respublikada daimi fəaliyyət göstərən komitələr yaradılmalı, bu sahədəki uğurları bölüşmək, təcrübə mübadiləsi aparmaq üçün hər birinin təşəbbüsü ilə vaxtaşırı iclaslar çağırılmalıdır.

13. Gələcək işlərimizi asanlaşdırmaq üçün hər bir respublikada elmi terminlərdən ibarət ümumtürk sözlüyünün yaradılması vacib sayılsın (1, s.406-407).

Qurultay materiallarından görüldüyü kimi türk dillərində terminologiya məsələsinə geniş yer verilmiş, 9-cu iclasda bu barədə müzakirələr davam etdirilmişdir. Bu da əsas məruzəçi prof. B.Çobanzadənin mülahizələri ilə bağlı olmuşdur. Bu xüsusda prof. Adil Babayev, Bəkir Çobanzadə əsərində daha geniş və ətraflı məlumat verir (2,50-77).

Qeyd edirəm ki, türkdilli xalqların elmi terminologiyasının yaradılması üçün qurultayda qəbul edilmiş qətnamənin bəndləri, ədəbi dilin formalaşması, orta ədəbi dilin yaranmasına doğru addım kimi də dəyərləndirilməli, türk ədəbi dilinin formalaşmasında, türkdilli xalqların ümumi ləksik fondunun yaradılmasında irəli atılan addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Türkiyə türkcəsində **özləşmə** prosesinə gəldikdə isə tarixə ekskurs etməyi münasib bilirik. Türk alimi Fəruq K. Timurtaş «Türkcəçilik cərəyanının tarixi» adlı yazısında qeyd edir ki, türk millətçiliyi tarix içində özünü daha çox dil sahəsində göstərmişdir. Yüzilliklər boyunca milli şüur və milli duyğu sahibi bir sıra türkcəçi yetirmişdir. Bunlar həm dilimizi izləyib gözəl bir ədəbi dil halına gətirmişlər, həm də ərəb və fars dillərinin qarşısında dilimizin böyüklüyünü və qüdrətini ortaya qoymuşlar (3, s.248-251). Lakin deyilənlərə baxmayaraq, Türkiyə türkcəsinin təkmilləşməsində, saflaşmasında müxtəlif fikirlər, cərəyanlar öz işini görmüş, təxminən XIX əsrin ortalarına qədər fərqli ləhcə və ləksikonlar Türkiyə türkcəsini ümumi məcraya sala bilməmişdir. Bu baxımdan, türk

araşdırıcısı Kamilə İmər haqlı olaraq qeyd edir ki, Tənzimat Fərmanının elanı (1839) dil baxımından da dönüş nöqtəsi olmuşdur (4, s.153). Həqiqətən, qısa bir dövrdə Türkiyədə yeni-yeni nəşrlər, terminlər, avropa mənşəli söz və ifadələr yer almağa başlayır. Bu dövrün önəmli şəxsiyyətə də yeni-yeni nəşrlər, terminlər, Avropa mənşəli söz və ifadələr yer almağa başlayır. Bu dövrün önəmli şəxsiyyətlərindən Əhməd Midhət Əfəndi, Şəmsəddin Sami, Muallim Naci, İ. Şinasi, Cövdət Paşa və başqalarını göstərə bilərik. Onlar klassik Osmanlıcanın əvəzinə, sadə türkcəni gətirmək uğrunda səy göstərirdilər. Şübhəsiz, burada Ziya Göyalpın adı xüsusi vurğulanmalıdır. Onun bu xüsusda araşdırmaları da maraqlıdır (5, s.91-107). Araşdırıcı alimimiz Pərvin Məmmədova Türkiyədə Tənzimat dövrü dil məsələlərindən ətraflı bəhs etmiş, həmin dövrün üstün və mənfi cəhətlərini elmi əsaslarla ortaya qoymuşdur (6, s.118-141). Araşdırıcı Atatürkün dil siyasətini dildə inqilab adlandırmaqla, milli dil siyasətinin məhz onun zamanında həyata keçirildiyini yazır. Atatürkün «Cünəş-dil» nəzəriyyəsinə münasibətini qələmə alan P.Məmmədova daha sonra qeyd edir ki, Atatürkün ölümündən sonra dil inqilabının gedişində dəyişiklik oldu. Dil məsələsi yenidən mübahisə obyektinə çevrildi. Ən çox hücumu uğrayan Türk Dil Qurumu idi. Mühafizəkarlar türkcə yeni sözləri dərslərdən çıxarmağı, geriye qayıtmağı irəli sürürdülər. Qatı özləşdirməçilər fəallıq göstərməyə başladılar. Lakin bu proses uzun çəkmir, 80-ci illərdən sonra Dil Qurumunda yenidənqurma həyata keçirilərək Atatürkün dil barədəki düşüncə xətti bərpa edilir (6, s.159-177). Bu baxımdan, türk dilinin daha da zənginləşməsi və saflaşdırılması davamlı şəkildə aparılaraq, dilin leksik fondunu əhəmiyyətli dərəcədə milliləşdirir. Türk dilinin lüğət tərkibinin daha da zənginləşməsi və saflaşması əsasən aşağıdakı mənbələr hesabına olmuşdur: qədim türk sözləri, türk dilinin yazılı abidələri, türk dilinin dialekt və şivələri; qohum türk dilləri. Bu zaman ərəb və fars mənşəli sözlərin qarşılığı kimi yaradılan yeni sözlərlə yanaşı, yeni anlayışları ifadə etmək üçün də özləşmə üsulundan istifadə edilir. Bu proses həm də linqvistik əsaslarla müşayiət olunurdu. Burada, morfoloji üsulla yeni sözlərin yaradılması, fellərdən və adlardan ad düzəldilməsi, *-sol; -sel; -al; -el; -man; -men; tay; -ay, ey, -y* hissəcikli şəkilçilərin qoşulması ilə eyni lüğəvi vahidlərin dildə yer tutması müşahidə olunur. Məsələn *uygulama, aşınma, acıma, gelişme, onarmak; bölümləme; suçlama, tartışma, kurum, durum, kavram, açım, birleşim, bilgi, bilim, yayım, devrim, sorum, sorumluluk, dönem, toplum, deyim, duruş, direniş* və s. kimi söz ifadələr ya olduğu kimi, ya da müəyyən fonetik dəyişiklik etməklə digər türk dillərində, xüsusilə də Azərbaycan dilində işlənməkdədir. Məqalənin həcmi nəzərə alıb linqvistik araşdırma aparmır, eləcə də sintaktik yolla, yeni termin-sözlərin yaranmasından yazmırıq. Türkiyə türkcəsində özləşmənin bu və ya digər məziyyətləri barədə növbəti məqaləmizdə danışılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. 26 февраля-5 март 1926 г. (Стенографический отчет). Баку-АССР, 1926, Изд. «Бакинский Рабочий».
2. Adil Babayev. Bəkir Çobanzadə. Bakı, Şərq-Qərb, 1998.
3. Türk Dünyası El Kitabı. İkinci cild. Dil-Kültür_Sanat. Ankara, 1992, Faruk K. Timurtaşın «Türkçeçilik Cereyanının Tarihi» məqaləsi.
4. Kamile İmer. Dil ve Toplum. Ankara, 1990.
5. Ziya Göyöl. Türkçülüğün əsasları. Bakı, 1991.
6. Pərvin Məmmədova. Atatürkün dil siyasəti. Bakı, 2003.

ПРОБЛЕМА ТЕРМИНОЛОГИИ НА ПЕРВОМ ВСЕСОЮЗНОМ ТЮРКОЛОГИЧЕСКОМ СЪЕЗДЕ И ЗАИМСТВОВАНИЯ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Л.ВАГИФКЫЗЫ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об обсуждении проблем терминологии на Первом Всесоюзном тюркологическом съезде и о принятой резолюции. В этой области, указывая пути создания терминологии тюркоязычных народов, принимается решение о создании специальных терминологических комитетов на местах. Выявляется роль возвращения к истокам в очищении турецкого языка и возникающие на этом пути проблемы.